

תוכן העניינים

ט	תודות
1	1 החסידות ועולמה ביצירותיו החסידיות של י"ל פרץ
1	מבוא
4	התפתחות כתיבתו החסידית של פרץ
12	האם יצירותיו של פרץ הן כתיבה נאו-חסידית?
17	2 אם לא למעלה מזה
17	י"ל פרץ / אם לא למעלה מזה
21	י"ל פרץ / אויב נישט נאך העכער
26	מקבילה: ר' מנחם מנדל בודק / ספר מעשה צדיקים
27	בין המקור ועיבודו
29	א. חריגות של פרץ מן המקור
43	ב. המסר האקטואלי והאידיאולוגי של פרץ
53	ג. מקבילות תלמודיות וחסידיות
66	ד. תיקון חצות כטקס סמלי
84	3 בין שני הרים
84	י"ל פרץ / בין שני הרים
94	י"ל פרץ / צווישן צוויי בערג
108	מקבילה א: ר' משה חיים אפרים מסדילקוב / ספר דגל מחנה אפרים
108	מקבילה ב: הרב מביאלא נוסע אל חצר הרבי כדי לבקר את בנו החולה
109	מקבילה ג: הרב יוסף דב סולובייצ'יק / איש ההלכה

הרבי מביאלא בורח מן הישיבה: 'בין שני הרים' ותדמיתה

- 112 המודרניסטית של החסידות
113 א. רקע ראלי וזיכרון ספרותי
118 ב. מסאטירה משכילית לרומנטיקה נאו-חסידית
120 ג. החסידות: מוקד להשראה אקטואלית
122 ד. סטראוטיפים ספרותיים על אודות החסידות
133 ה. תפקידה המודרני של חסידות רומנטית
135 ו. תחייתה של הנשמה היהודית בהקשר מודרני
143 ז. הרב סולובייצ'יק ותהמתו של הלמדן הישיבתי

4 העופות והגווילים

- 156 י"ל פרץ / העופות והגווילים
167 י"ל פרץ / ר' נחמנקעס מעשיות: דאס בלאנדזשען אין מדבר
181 מקבילה: ספר חיי מוהר"ן
184 פרפרזה ספרותית ל'חיי מוהר"ן'
184 א. חיקוי מודרני למעשיות ברסלב: בין יוסף פרל לי"ל פרץ
189 ב. שחזור ההערצה החסידית לר' נחמן ולמעשיותיו
199 ג. תעייה במדבר ומבוכת אמונה
211 ד. השוואה עם הנוסח היידי של המעשייה
216 ה. חלומו המוזר של ר' נחמן מברסלב
222 ו. משל ופתרונו
233 ז. שביל האמצע
238 ח. פרשנות פוליטית

247 סוף דבר

251 רשימת המקורות וקיצוריהם

267 מפתח

1

החסידות ועולמה ביצירותיו החסידיות של פרץ

מבוא

יצחק לייבוש פרץ (1852-1915) נחשב אחד מאבותיה של ספרות היידיש המודרנית וגם בשפה העברית הצליחו יצירותיו למשוך קהל קוראים. סיפוריו הקצרים זכו לחיים ארוכים, והנחילו לדורות הבאים רושם וניחוח מן האתוס ומן המנטליות התרבותית של החוגים העממיים המסורתיים ביהדות מזרח אירופה. בהקשרו של אתוס זה יש לראות גם את יצירותיו המוקדשות לעולמה המיוחד של החסידות. י"ל פרץ נולד בעיר הפולנית זמושץ' וחונך למסורת דתית יהודית המשלבת גם השכלה כללית. כנער למד בחדר ובישיבה בקרבת עיר מולדתו. בבית הוריו רווחה מסורת של מסחר וקשרים מסועפים עם גרמניה. כבר בילדותו חדרו לתודעתו רוחות השכלה ובשלבי התבגרותו כבר היה שבוי בקסמה של ספרותה והחזיק בעמדותיה הטיפוסיות. הוא לא נולד לסביבה חסידית דווקא.¹ בכל זאת הכיר מקרוב כמה וכמה טיפוסים חסידיים שהיו חלק מתמונת נוף ילדותו. אי-אפשר לשייך את משפחתו לחסידות, אך אין לראות את חינוכו כמתנגדי חריף, אנטי-חסידי. משופעת הייתה זמושץ' וסביבותיה בכל זאת בהרבה יותר חסידים מאשר במתנגדים קנאים, תלמידי הגר"א. לפי תיאורו של פרץ עצמו, בזמושץ' לא רווחו רדיפות החסידים כנגד משכילים ומספר החסידים היה מועט. לדבריו 'לרביים של חסידים אין דריסת הרגל בזמושץ', ואף הקהל מונע מיחידים 'לנסוע אל הרבי', מגרשים אחר כבוד את אחד הרביים שהסתגן אל העיר, ונוטרים לחסידים ולרביים שאינם נזהרים בכבודו של ר' משה ואהל, רב העיר המתנגד. יחד עם זאת, הוא כתב על מפגשיו כילד וכנער צעיר

1 כל כתבי פרץ, כרך 9, עמ' צד; ניגר, פרץ, עמ' קלו.

עם חסידים מכמה חצרות שונות.² את הסתירה לכאורה בין הצהרתו על סביבה מתנגדית ובין קרבת ילדותו לחסידים, פתר שמואל ניגר, חוקרו המובהק של פרץ, כך: 'עוד בשנות ילדותו בזמושץ', כשהיה עוד לייבוש'ל נער ירא שמים, כבר הייתה לו לחסידים ולחסידות גישה כפולה; מזמן לזמן הוא בא עם מגע רוחני קרוב מאד; אבל הוא רחוק מאוד מלהתדבק בהם ולהיות לחסיד. בדומה לכל משפחתו, בדומה לרוב בעלי הבתים הזמושציים הוא חי את חייו הדתיים בעולם המתנגדות, אבל בכל זאת הוא סופג לתוכו משהו'.³

ראשית כתיבתו של פרץ הייתה בפולנית, עובדה ששיקפה את האוריינטציה התרבותית שלו באותם ימים. מאוחר יותר המשיך בכתיבת שירה ביידיש ובעברית מליצית. לאחר שהשלים את לימודיו המקצועיים (1876), הוציא בוורשה, יחד עם חותנו הראשון, המשכיל גבריאל יהודה ליכטנפלד – את ספרו הראשון, 'סיפורים בשיר ושירים שונים' (1877). פרץ עזב את ורשה וחזר לזמושץ', נפרד מאשתו הראשונה ונשא אחרת (1878). עם שיבתו לזמושץ', ולאחר תקופה שבה התפרנס מחכירה של בית רחיים, התפרנס כפרקליט, עד שבשנת 1889 נשלל ממנו רישיונו המקצועי בעוון זיקה לסוציאליסטים. כמקור פרנסה חלופי נסע פרץ, בשנת 1890, כסוקר בקהילות ישראל בעיירות דרום-מזרח פולין. לימים עיבר את רשמיו ממסע זה, ביידיש ואחר כך בעברית, ביצירתו 'ציורי מסע ממחוז טומשוב'. לאחר מכן עבר לוורשה, עסק בהוראה, בעסקנות ציבורית ולבסוף מצא את פרנסתו (1891) כפקיד בוועד הקהילה היהודית המקומית, משרה שבה החזיק עד סוף ימיו.

בשנת 1886, לאחר כעשר שנות שתיקה ספרותית, שב פרץ אל הספרות, אהבתו הראשונה, והחל לפרסם יצירות מפרי עטו. לצד פרסומי העברית, אשר עד אמצע שנות התשעים היוו את עיקר יצירתו, פנה פרץ במידה רבה והולכת ליצירה ביידיש: שירים וסיפורים קצרים. לימים החל גם לפרסם פיליטונים פובליציסטיים שנדפסו בקביעות בעיתונות היהודית בוורשה. בראשית שנות התשעים עדיין שלטה ביצירתו מגמת התיאור הראליסטי, אבל בהדרגה שינה את טעמו.⁴ בשנת 1894, בקובץ 'הספרות והחיים', כבר הגדיר פרץ את עצמו כרומנטיקן ולעג למהלך החדש של הראליזם בספרות היהודית. מאז השנים החותמות את המאה התשע עשרה ואילך היה פרץ נתון להלכי רוח רומנטיים והפך לנציגה הכולט של כתיבה נאו-רומנטית בספרות היידיש בת זמנו. דומה כי רק פנייתו זו, המשולבת גם ברמיזות עממיות וברגישות חברתית ומעמדית, היא שאפשרה לפרץ ליצור יצירות נאו-

2 שם, ט', עמ' יז-יח, נ, צג-צז. להשפעת חצר בעלז על פרץ הנער בזמושץ' ראו: שאנן, מילון, 655; לחובר, תולדות הספרות, ג/2, עמ' 45.

3 ניגר, פרץ, עמ' קלו.

4 ראו: לחובר, ראשונים ואחרונים, עמ' 118; וייס, פרץ, עמ' 57.

חסידיות. מאז ראשית שנות התשעים הגביר את זיקתו הספרותית והאידיאולוגית למצוקותיהם ולעולמם של ההמונים הפשוטים. הוא השתתף באספות של פועלים יהודים והקים (מאז 1894) במה ספרותית בדמותם של קונטרסים ביידיש ('יום טוב בלעטלעך') שנועדו לחוגי הפועלים היהודים והסוציאליסטים ושיקפו את עמדתם האידיאולוגית. שם פרסם לראשונה גם יצירות 'מפי העם'. רגישותו הספרותית לעני ולנדכה בחברה, קירבה אותו לחשיבה סוציאליסטית. סיפוריו הקצרים התייחסו בדרך ספרותית עקיפה לבעיות ברומה של יהדות זמנו וברומו של נפש היחיד היהודי בתקופתו. פעילותו הספרותית הקנתה לפרץ אהדה בחוגים רחבים והפכה אותו לכתובת יהודית מרכזית, אך גם עוררה עליו את הממסד: במסגרת רדיפת השלטונות הצאריים את החוגים הסוציאליסטיים, ישב גם הוא תקופה קצרה במאסר (1899), ואף דעתם של מעסיקיו בקהילה היהודית של ורשה לא הייתה נוחה ממנו בשל הסתבכות זו.

פרץ ערך והוציא לאור מאספים ספרותיים ביידיש: יידישע ביבליאטעק (1891); ליטעראטור און לעבן [=הספרות והחיים] (1894). למאספיו אלה הקדים הצהרות מפורשות על חשיבותה ונחיצותה של היידיש כשפה ספרותית המכוונת לציבור קוראים נרחב. לצדם ערך גם בעברית ילקוט ספרותי דומה: 'החץ' (1895), אולם בהדרגה ביצר את מעמדו בעיקר בספרות היידיש. סביבו הלך ונוצר מעין מרכז ספרותי בעל השפעה, וסופרים מתחילים הגיעו אליו להדרכה ולעידוד מקצועי. לאחר מהפכת 1905 התרחק מן הכתיבה בעברית, שהצטמצמה בעיקר לעיבוד או לתרגום של יצירותיו היידיות. בייחוד נתפרסם חלקו בוועידת צ'רנוביץ (1908), שם ניסה לפשר בין אוהדי היידיש לבין קנאי השפה העברית. פרץ נפטר בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה (בשנת 1915), אך מורשתו המשיכה לשמש סמל והשראה חשובה בעיקר בחוגים יידישיסטיים, הן במזרח אירופה והן באמריקה.

*

את חיבורי ייחדתי לעיון בשלוש יצירות של פרץ: 'אם לא למעלה מזה', 'בין שני הרים', ו'העופות והגוילים'. שלוש היצירות הללו כונסו בכרך 'חסידות' של כל כתביו (קובץ ראשון נדפס בשנת 1901, וקובץ מעודכן נוסף בשנת 1908), ולא בכדי: בכל אחת מהן מופיעה החסידות לא רק כרקע וכהקשר מפורש של העלילה, אלא כנושא עיקרי ומהותי של היצירה ומטרתה. את הדיון בכל יצירה בחרתי לפתח תוך התחקות אחר המקורות החסידיים שמהם שאב פרץ, או לפחות אחר מקבילות חסידיות לסיפורו. אני מבקש להשוות בין מקור ועיבודו, הן לשם הבלטת שינויו המשמעותיים של פרץ, הן כזרז לעיון מחודש ומפוכח בלבוש העממי של גרעינה החסידי המקורי של העלילה. לכן הקדמתי לכל אחד מן הפרקים שלהלן לא רק את

הנוסח המלא של יצירת פרץ עצמו – בגרסה העברית ובגרסת היידיש – אלא גם טקסט חסידי מקביל הראוי לשמש במלאכת ההשוואה והניתוח. במקרה המיוחד של היצירה 'בין שני הרים' המתארת את הגאון מבריסק, הוספתי גם השוואה טקסטואלית עם 'איש ההלכה' של הרב סולובייצ'יק, מסה המתייחסת במפורש ובהרחבה לאותה דמות טיפולוגית והיסטורית עצמה. כמו בהשוואה לגרסת המקור החסידי, כך גם ההשוואה עם יצירתו של סולובייצ'יק שבה ומבליטה את טיבו של הגוון האידאולוגי המובהק המאפיין רבים מסיפורי הנאו-חסידיים של י"ל פרץ. כמה וכמה מאפיינים בדרכי עיבודו הספרותי והאידאולוגי של פרץ במקורותיו החסידיים ניכרים שוב ושוב בכל אחת משלוש היצירות הנידונות בספר זה. צירופם יחד של ממצאי ההשוואה בין המקור החסידי ועיבודו של פרץ בכל אחת משלוש היצירות מאפשר לפיכך לבסס ולאשש כמה מסקנות על מהות עבודתו כאמן המעבד לפי טעמו מקורות מעולמה של החסידות ומגישם לקורא בלבוש ספרותי ורעיוני חדש.

התפתחות כתיבתו החסידית של פרץ

התייחסותו הספרותית הראשונה של י"ל פרץ אל החסידות הייתה שלילית. במיטב המסורת הספרותית של תנועת ההשכלה היהודית, כתב גם הוא יצירות סאטירה אנטי-חסידיות. בשנת 1875 פרסם ב'השחר' פואמה אנטי-חסידית בשם 'השותפות'⁵, שבה לעג להתלהבות הקיצונית של החסידים בעת תפילתם, לחיבתם לטיפה המרה ולנטייתם למופתים על-טבעיים. עשר שנות שתיקתו הספרותית לא שינו את עמדתו כלפי החסידות. ביצירה 'הקדיש' (1886) שרכב פרץ ביקורת אנטי-חסידית לעגנית: הזקן נשוא הפנים המספר את העלילה מעיר בלעג על כך שבאותם ימים טרם הופיעו צדיקים פוקדי עקרות ומחלקי קמעות. בסיום הסיפור הוא נאנח על כך שאין מקיימים את צוואת המת שכן כיום יש בעיר עשירים-חסידים, אך הם אינם אנשי מעשה. רוח היצירה היא פאר ימים עברו, בהם הייתה המסורת בתפארתה, והופעת החסידות היא אנטיזה שלילית לאותם ימים ראשונים.⁶ ביצירה 'המקובלים' (1891) תיאר פרץ את הסגפנות של מיסטיקנים יהודים כחלק אינטגרלי של דקדנס כללי בעולם העיירה המסורתית. לצד זיהוים של גיבורי היצירה כ'מקובלים', הציגם כשני חסידי חב"ד. ביצירה זו ניתן להציץ אל משהו

5 פרץ, השותפות.

6 'הקדיש' – כל כתבי פרץ, כרך 4/א, עמ' נא-נה.

מתורתם העיונית, תורת הניגון. פרץ תיאר רוחניות קיצונית, ועל ידי תוצאתה הביע את עקיצתו האירונית כנגד המסורת: במסווה של לקח על מסירות נפש, כך תפסו את העניין גיבורי היצירה הנותרים בחיים, ביטא מסר הפוך: ראש הישיבה הסגפן והמיסטיקן הרעיב למעשה את תלמידו האחרון עד מוות.⁷ בכל זאת הופיעו ביצירה זו ניצנים של מוטיב מרכזי בהמשך יצירתו של פרץ סביב החסידות: תורת הניגון וזיקתה אל הרוחניות הנשגבה.

מצבה העגום של העיירה המסורתית שב והעסיק את פרץ גם ביצירתו 'רשמי מסע ממחוז טומאשוב', שפורסמה באותה שנה (1891). זוהי סדרת יצירות העוסקות בסירוי ובמפגשיו עם המוני בית ישראל בעיירות תחום המושב משנת 1890. בתיאוריו ניתן לחוש בניחות קל של נאור-רומנטיקה אוהדת. עם זאת, רוחם האחרת של אותם רשמי מסע מתבטאת דווקא בביקורת משכילית על עליבותה, קרתנותה ומצבה הגרוע של יהדות זו מבחינה חומרית ומבחינה תרבותית רציונליסטית. ברשמים אלו מקופלת ביקורת סמויה למחצה על הדבקות באורח החיים הדתי כגורם מרכזי לעוני ולעליבות החומרית.⁸ ניתן לקבוע כי למרות האמפתיה הרבה שהביע כלפי אָחיו, יהודי עיירות תחום המושב, הרי ביקורתו על אורחות חייהם ניכרת שם יותר.

לציון מיוחד ראוי הפרק 'סיפורי מעשיות' מתוך אותם רשמי המסע, המתאר עימות בין מלמד חסידי תמים ועני, לבין משכיל פרוניציאלי, הלועג לאמונותיו התפלות של החסיד ולדבקותו התמימה בצדיק שלו. נימת התיאור מסגירה את הסתייגותו של פרץ מדמותו של אותו משכיל ואת נימת הרחמים וההזדהות עם רגשותיו של החסיד המסכן המעז לסטור על לחיו של המשכיל שביזה את אמונתו החסידית, על אף שהדבר עשוי היה לעלות לו בפרנסתו הדלה. דומה כי כאן ניצחה רגישותו הסוציאלית של פרץ את מלחמת התרבות הישנה בין ההשכלה והחסידות.⁹ במהלך שנות התשעים החלה תפנית בנימת הכתיבה של פרץ על החסידות. זו קשורה הייתה גם בממד העממי של החסידות. זיקה עממית תאמה את הכרתו

7 'המקובלים' – כל כתבי פרץ, כרך 2/א, עמ' קסז-קעב; רבינוביץ, יצר ויצירה, עמ' 213-214; פרידן, פרודיה. וראו גם: קאטיליאנסקי, ענין נגינה, עמ' 118-120.

8 נעזרתי בניתוחיו של נוברשטרן, הספרות והחיים, עמ' 89-90; 136.

9 'סיפורי מעשיות' (מתוך: ציורי מסע) – כל כתבי פרץ, כרך 3, עמ' ל-לט. והשוו דברי קלוזנר (מספרותנו היפה, עמ' 236) על 'ציורי מסע' אלו: 'הסופר [=פרץ] שופך את מררתו על בני האדם יושבי החושך והצלמות האלה. ואולם, יחד עם זה רואה העין הבהירה והחודרת בהסתכלותה העמקנית את סיבותיו של הרע ואת המרגליות הרבות והיקרות המתגולגלות אפילו באשפתות הנוראות האלה. אור וחושך משתמשים ב'ציורי מסע' בערבוביה'.

הסוציאליסטית, והייתה מקבילה לרוח נרודניקית¹⁰ הקוראת לאינטלקטואל ללכת אל העם ולהכיר בערכו התרבותי של הפולקלור העממי ושל האדם העממי.¹¹ הסימן המובהק לפנייה הספרותית החיובית כלפי התרבות היהודית העממית וכלפי ההמון היהודי היה מקומה של היידיש כשפתו הספרותית של פרץ. זו לא הייתה רק בחירה לשונית אינסטרומנטלית, אלא שיקפה עמדה יידישיסטית החותרת להפוך את העגה היהודית-גרמנית לשפת תרבות של ממש, המכוונת אל ההמון ומייצגת את ערכו המקורי העממי של זה, אך בה בעת מערנת ומטפחת את טעמו.

לעתים הושמעה כנגד פרץ הטענה כי עם כל תשבחותיו לאדם הפשוט, הלשון והצורה של סיפוריו אינן מתאימות באמת לדרגת הקריאה הנמוכה של ההמונים, והם עממיים רק למראית עין. פרץ עצמו השתבח בכך שבניגוד למחברים אחרים ביידיש, הוא מכבד את קהלו ואיננו מנמיך את רמת הכתיבה הספרותית ביידיש. לדידו זו ספרות ככל ספרות מודרנית מכובדת אחרת. את עיקר מגמתו בטיפוח שפת היידיש וספרותה לכלל תרבות מקורית ומפותחת, ביקש פרץ לקדם לא רק במניפסטים הצהרתיים ואף לא בפיליטונים ובפובליציסטיקה, אלא בראש ובראשונה ביצירתו הספרותית. כדי לשמר את אופיין העממי והאותנטי של יצירות היידיש החדשות והמחודשות שלו, הוא נשען על הצביון המוכר לקורא היידי מן הספרות היידיש שלפניו. בעיצוב סיפורי מעשיות בשפה העממית יכול היה פרץ להיזקק לעולמם של ספרוני מעשיות ביידיש שנפוצו כבר, ובמסגרת זו בלטה נוכחותה של החסידות. התפנית העממית בכתיבתו כרוכה הייתה אפוא גם בשינוי הטון כלפי החסידות, המשקפת את עולמה הרוחני של העיירה היהודית.

אווירה נאו-חסידית מובהקת ניכרת לראשונה ביצירתו 'משנת חסידים' (1894). כדרך שכבר עשה פרץ שימוש ('המקובלים') בייחודה של תורת הניגון החב"דית ובחיבורה המסתורי אל השגב הרליגיוזי, כך השתמש עכשיו בתורת הריקוד הברסלבית כחתונתה של בת הרבי. אם ב'המקובלים' בלטה נימה חריפה של ביקורת ואירוניה, הרי ב'משנת חסידים', מופיעה אירוניה מחויכת, אך אין נרמזת בה ביקורת עוינת.¹² אדרבה, מעלתה המיוחדת של החסידות מובלטת כחלופה

10 הנרודניקים היו מהפכנים רוסים סוציאליסטים בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה. הם העלו על נס את מעמד האיכרים הפשוטים, לרבות נוסטלגיה רומנטית כלפי תרבותם העממית והכפרית.

11 על השפעת הפולקלוריות והאתנוגרפיה בת התקופה על מפעלו הנאו-חסידים של פרץ, ראו: זילברשלאג, אינטרפרטציות, עמ' 234-235; על שייכותו למגמה נאו-רומנטית כללית בת התקופה ראו: וייס, פרץ, עמ' 58-59; ברטנא, תלושים וחלוצים [על פי מפתח האישים שם].

12 אך השוו: פרידן, פרודיה, בייחוד עמ' 48-49.

אטרקטיבית לעומת הראליזם חסר המעוף של המתנגד, המגולם בדמותו של החתן הלמדן, מתלמידיו של הגאון מווילנה, אשר התמקד אך ורק בפלפול התורני של דרשת החתן וזנה את הריקוד בחתונתו שלו.

ההנגדה בין הרוחניות החסידית שבריקוד הרבי ובין הלמדנות המתנגדית שבתורת החתן, הופכת את 'משנת חסידים' למבשרת מוקדמת של גרעיני הרעיונות הנאו-חסידיים העומדים במוקד היצירה 'בין שני הרים' (1900). פרץ בחר לאמץ את קולו של 'היתום מנמירוב' (הוא אולי ר' נתן מנמירוב, החסיד המעריץ של הרבי מברסלב), ומכאן ואילך מספר את רוב מעשיותיו החסידיות מנקודת מבטו של החסיד הפשוט, העממי והתם. כמה שנים קודם לכן (1894) פנה פרץ באופן ברור אל החסידות כמוקד תמטי של סיפוריו. כך ב'הכנסת כלה', שם תיאר את מאמציו של מיליונר חסידי למנוע את חדירת האפיקורסות אל בני ביתו. יצירה זו מתמקדת בעיקר ביחסו הנדיב מאוד של אותו מיליונר אל ידיד חצוף שלו, עני מרוד, אף הוא חסיד גור, הדורש ממנו לכסות את הנדוניה הגבוהה שפסק העני לבתו. שוב מקשר פרץ בין עולמה של החסידות ובין תשומת לבו לגורלו של היהודי הפשוט והעני, אלא שהנימה הערכית איננה חד-משמעית. בניגוד ל'משנת חסידים' השואפת מניחוזה הרומנטי של הרוחניות הברסלבית, ב'הכנסת כלה' ניכרת התבוננות ראיסטית וביקורתית בעולמם הארצי של שני חסידיו גור, עשיר מופלג וקבצן עני. באותה שנה (1894) נתן פרץ, כבדרך אגב, ביטוי נוסף להסתייגותו הזהירה מעולמם החסידי של גיבוריו ביצירה 'נעילה': אשתו האוהבת של חיים ידב הזקוק לפרנסה שולחת את בעלה אל הרבי לבקש ברכה ועצה, והלה שומע בקולה, אף כי לא רבה אמונתו בקדושים. הוא לעג, במניפסט הפיליטוני-ביקורתי 'הספרות והחיים' (1894), לקריאתו של בן אביגדור לראליזם בספרות העברית החדשה. פרץ מנה בזלזול מגמות הרווחות ביצירות המופיעות בסדרת הספרים של המו"ל העברי בן אביגדור (ובספרותנו בכלל), וביניהן: 'להקים בנין "שיטה" שלימה מחלומותיו של הבעש"ט'. כלומר, לניסיון לפרסם יצירה עיונית מודרנית המוקדשת לתורתה של החסידות.¹³ מוקדם אפוא לראות בפרץ של שנת 1894 סופר נאו-חסיד. ב'מקטרתו של הרבי' (1895) הוא עסק פחות ברבי החסידי ויותר בחסיד המאמין ובאשתו. למרות מרכזיותו של הרקע החסידי להבנת העלילה, לאו דווקא החסידות היא המעסיקה את פרץ ביצירה, ודמותו של הרבי איננה זוכה לתיאור רומנטי מיוחד. אין בסיפור הזה תיאורים נאו-חסידיים האופייניים ליצירות אחרות של פרץ על אבהותו הרחומה של הרבי אלא להפך: זהו רבי קפדן הגוער בחסיד המסכן

13 'הספרות והחיים' – כל כתבי פרץ, כרך 8, עמ' מד. חמש-שש שנים לאחר מכן (בשנת תר"ס) נדפס 'ספר חסידים' של ברדיצ'בסקי בהוצאת תושיה של בן אביגדור.

והטהור. בכל זאת מגיעה הישועה מן הרבי, וליתר דיוק מאמונתם של בני העיירה במקטרתו של הרבי. בנקודה זו דומה כי אין כאן נימה נאו-חסידיית, אלא דווקא אירוניה מלגלגת. כך גם ב'כשאומרים משוגע, האמן', יצירה אחרת מאותה שנה (1895). המספר הוא חסידי והנסיעה אל הרביים או המתנגדות לחסידות נדונות כאן, אך הכול בדרך אגב. גם כאן, לא החסידות בפני עצמה מעסיקה את פרץ.¹⁴ שבע יצירות פרסם פרץ בסדרה 'סיפורי יוחנן המלמד' וכולן נקבצו בכרך 'חסידות', או 'חסידיש', על אף שרובן לא היו קשורות בחסידות;¹⁵ הקישור לחסידות היה רק בזהותו של המספר, יוחנן המלמד החסידי, ברוח המסורתית השורה בהן, ואף במוסר ההשכל המקופל במעשיות, המדמה משהו מספרוני מעשיות מסורתיים.

ביצירה 'מאן דיהיב חיי יהיב מזוני' (1897) לגלג פרץ על יומרתם של סופרים אפיקורסים להציג עצמם כאילו הם שונים במהותם מנטייתם של 'נאמני המסורת', מתנגדים או חסידים, להאמין ברבותיהם באמונה שלמה ובלתי מבוססת. גם המשכילים, טען יוחנן המלמד החסידי, 'חסידים הם, ומאמינים ברכם ונגררים אחריו, כמו שאנחנו נגררים ומאמינים ברבותינו'. את דבריו שילב יוחנן המלמד בשיחת חסידים על רבותיהם וטען: 'במה נפלינו אנחנו וכל אנשי שלומנו מכל המון המשכילים ולמה מספרים הם סיפוריהם ושבחי גדוליהם ואנחנו מחשים?' יוחנן המלמד החסידי מבטא את התירוץ, שפרץ נזקק לו, כי ראוי וצריך לספר מעשיות מפי חסידים. אולם גם ביצירה זו לא החסידות עמדה במוקד העניין אלא רק הווי חיייו של המלמד. לימוד התורה מוצג כנקודת האור והקדושה בתוך חיייו התפלים והיומיומיים של המלמד. אף המעשייה עצמה מחקה מעשייה בעל פה של חסידים כאלמנט העל-טבעי המשולב בה, ובאותה אווירה של השגחה פרטית שבה המלמד חותם את עלילת סיפורו.¹⁶

ביצירה 'פוחת והולך' שב פרץ להצביע על קווי אור בעולם המסורתי הישן, בעיקר כשניגש לתאר את דמותו האבהית והאהובה של ר' זושיל'ה, רבה של זמושץ', עיר מוצאו. עוקצה של היצירה הוא מעין קינה מסורתית על שדורנו שלנו, המודרני, אינו צדיק כדורות הישנים, ולכך מכוונת גם כותרת היצירה הזו. אולם החסידות איננה עומדת במרכז ההתרפקות הרומנטית הזו.¹⁷ כך גם ביצירה 'מה

14 'כשאומרים משוגע, האמן' – כל כתבי פרץ, כרך 4/ב, עמ' קטז-קכו.

15 'מסיפורי יוחנן המלמד' – כל כתבי פרץ, כרך 2/א, עמ' צח-קמה; שם, כרך 2/ב, עמ' לח-נג.

16 הכותרת משקפת טרמינולוגיה חסידית של בקשת 'בני חיי ומזוני' מן הרבי. על מקומו של הרעיון בהגות חסידית, ראו: שץ, תורת הצדיק (בייחוד עמ' 370-375).

17 אדרבה, בהערת אגב ביצירה, מוזכרים החסידים שאינם מתגוררים לאגודה נבדלת מן

לי לשקר', שבה טוען יוחנן המלמד כנגד הקוראים האפיקורסים שלו, ומסביר את ניתוקם מן המסורת כחסינות אפנתית של הנעשה בעולם הגויים; לאמתו של דבר, הוא אומר, גם היהודי המודרני מאמין באמונות תפלות ישנות או חדשות.

בראשיתה של המאה העשרים פנה פרץ לכתיבת סדרת יצירות נאו-חסידיות מובהקות. הוא פרסם חמש יצירות שהיו מן המוצלחות והפופולריות ביותר: ביצירה 'אם לא למעלה מזה' (1900) עקב הסופר דרך עיניו של מתנגד לגלגני אחר מעשיו של רבי המסתתר מחסידיו בשעת סליחות. לתדהמתו גילה כי הרבי התחפש לאיכר פולני כדי להסיק את ביתה של אלמנה ענייה הקופאת מקור.¹⁸ ביצירה 'בין שני הרים' (1900) עימת פרץ בין שתי דמויות המייצגות את החסידות והמתנגדות והציב את החסידות כנציגת היהודים הפשוטים. כמו ב'אם לא למעלה מזה', אף כאן ברור לחלוטין כי אהדתו נתונה לחסידות ולא לרבנות המתנגדת. כביצירות נאו-חסידיות רבות נוספות מעתה ואילך, וכמו ב'משנת חסידים', שש שנים קודם לכן, גם כאן הסתתר פרץ מאחורי דמותו של מספר חסידי המדבר בהערצה על רבו, ובכך חיקה במכוון את דמותו של המספר החסידי במעשיות חסידים אותנטיות. ביצירה 'גלגולו של ניגון' (1900) הוא שב ונדרש לתורת הניגון החסידית ופיתח כביכול את משנתה הפיוטית האסתטית. ביצירה 'שיחת חסידים' (1900) הוא נדרש לאופני הדרוש החסידי ופיתח כמה 'דברי תורה' משלו, בצביון חסידי, בדבר ערכה החיובי של ההנאה הגופנית, ורגישות אפילו לסבלם של אויבים לא יהודים. ביצירה 'שהשמחה במעונו' (1900) נתן פרץ בפי המספר החסידי דברי פולמוס והתרסה כנגד הקורא המודרני, ועימת בין ערכיו של העולם החסידי ובין ערכי המודרנה.

שנת 1900 היא אפוא שנה מכריעה בכתיבתו הנאו-חסידית של פרץ. ידידו הקרוב הירש דוד נומברג¹⁹ כתב כי ניתן לזהות התפתחות הדרגתית באופי התייחסותו אל החסידות, וציין כי קו פרשת המים הוא בפתח המאה העשרים. בעוד יצירותיו המוקדמות התייחסו להיבטים שטחיים של החסידות, כמה מיצירותיו בראשית המאה מתמקדות בהווה הייחודית של החסידות מתוך מבט אוהד. ביצירה 'הוא ז"ל והמקורבים שלו' (1901) ביקש פרץ לחקות מעשיות חסידים בדרך מקיפה יותר, ולא הסתפק בעלילה יחידה. זוהי יצירה המהווה מחרוזת של סיפורים קשורים, מתכונת סוגתית הנראית כמעין חיבור שבחים חסידי על הרבי. דומני כי לכך נתכוון הסופר כשהצמיד כותרת משנה ליצירה: 'מן הנוסח החסידי הפשוט'. בדרך כלל הוא לא

הקהילה (כדרכם הרעה בשאר קהילות) ואף אינם ממנים לעצמם שוחטים, וכל זאת מתוך יראת הכבוד לרבה המתנגד של העיר, ר' זושיל'ה.

18 ראו: נגאל, הסיפורת החסידית, עמ' 86-87.

19 ראו: נאמבערג, ליטערארישער דור, עמ' 108-109.

ביקש לשים כאן בפי החסידים מרעיונותיו שלו. המחשה בולטת לכך היא הדגשת המספר החסידי על גודל הקפדתו של הרבי בחומרות הלכתיות קיצוניות, שהרי כמה וכמה נאו־חסידים, ופרץ בכללם, התאמצו בדרך כלל להצביע על הפיחות שחל במעמדה הערכי של ההלכה בעולמה של החסידות. לאורך היצירה שתל פרץ יסודות המאפשרים לפקפק בערכם העל-טבעי של המופתים שביצע הרבי (בעיקר ככישלונותיו בחיזוי העתיד) ואפילו כלל הרהורים אפיקורסיים בשאלה כיצד תיתכן מציאותם של רביים רמאים שאינם צדיקי אמת. אולם דמותו של הצדיק החסידי העומדת במרכז היצירה היא דמות חיובית וכנה.

שנתיים לאחר מכן פרסם פרץ יצירה נאו־חסידית מובהקת: 'העופות והגווילים' (1903). אף ביצירה זו שם את דבריו בפיו של מספר חסידי תוך חיקוי מכוון לאופן סיפור המעשיות הפנים-חסידי. לכך מכוונת גם כותרת המשנה: 'מעשיותיו של ר' נחמנ'קה'. את היחס האוהד כלפי החסידות תרגם ביצירה זו להבעת עמדה אקטואלית, כביכול בשמה של החסידות. באותה שנה הופיעה גם גרסה ראשונה של המחזה החסידי 'חורבן בית צדיק' (1903). המחזה עבר גלגולי נוסח שונים בידי המחבר: בשנת 1906 הוא הופיע בשם 'דער נסיון', בשנת 1907 בשם 'שלשלת הזהב', ועד לעיבודו היידי הסופי ('די גאלדענע קייט') בשנת 1912. השוואת הנוסחאות השונות יכולה להעמידנו על שינויים בעמדתו הנפשית של פרץ כלפי החסידות; בראשיתו של התהליך הוא עדיין שמר על נימות ביקורתיות המציגות את שושלת צדיקי החצר החסידית בדרך גנאי, ושלילה זו המשיכה יסודות ממוסכמותיה של ספרות הפולמוס המשכילית. אולם בהדרגה שיקף המחזה גישה חיובית יותר ואף אופטימית בשאלת עתידה של התנועה החסידית בעידן של תמורות ופקפוקי אמונה.²⁰ אין מדובר בהתרפקות מודרניסטית על החסידות, אלא בסקרנות אמנותית ותיאור מאוזן של ההווי החסידי הפנימי בהתייחסות אל הרבי סביב חצרו.

את היזמה להציג מעשיותיו של ר' נחמנ'קה המשיך פרץ ביצירה 'התגלות', או המעשה בשעיר עיזים' (1905), העוקבת אחר הדילמה הרוחנית של הצדיק החסידי בין השתלמות דתית אישית ובין אחריותו להנהגתם הגשמית של חסידיו. כצפוי, הכריע הסופר בעל הרגישות החברתית הגבוהה לצד האחריות החברתית, והציג זאת בשמו של הצדיק החסידי. מוטיב התגלות בראשית הופעתו של צדיק העסיקה אותו גם ביצירה 'כיצד מתגלין', שהווי החסידות איננו מופיע בה כלל והוא מקדיש בה מקום מרכזי לרגישותו החברתית והאנושית של 'הצדיק' ר' למך, שנתגלה והפך לנערץ על הכול. השורה האחרונה ביצירה מלמדת כי לפנינו סיפורו של צדיק

20 ראו: שמרוק, המחזה החסידי, עמ' 293-316. ועיינו עוד: וייס, פרץ, עמ' 62-63. לסיכום מסודר של אותה מסקנת מחקר: נוברשטרן, הספרות והחיים, עמ' 95-101.

נסתר, שנתגלה לרבים כבעל מופת וזהו כנראה גם הצידוק להכללת היצירה בקובץ 'חסידות'.

ביצירה 'תורה' (1906) המשיך פרץ בייצוגה של החסידות בבנתו מונולוג של חסיד הדובר בפני מאזינים מתנגדים. הפערים המבוארים ביצירה אינם פערים אידאיים או תורניים, אלא הבדלים מנטליים ותרבותיים בין שתי קהילות חברתיות. כמו ביצירות 'בין שני הרים' ו'משנת חסידים', חזר פרץ גם ב'תורה' ופיתח את ההבחנה האיכותית בין תורה מתנגדית ובין תורה של חסידים. גם הניסוחים על הנתק בין הנשמה לבין קיום המצוות על ידי הגוף בלבד מוכרים מן היצירה 'העופות והגווילים'. ב'תורה', פירט הסופר את האטרקטיביות שמצא בכשורתה הרעינית של החסידות, ועל כן אף זו נקודת ציון חשובה בין שאר יצירותיו הנאר-חסידיות. אולם דווקא סיומה של היצירה מערער את הרושם הנאור-חסיד, בחתימה שהיא ספק הלצה ספק לגלוג אירוני משכילי על חשבונה של אמנות צדיקים של חסידים שוטים. ביצירות 'כרת' (1912) ו'ניסים ונפלאות' שב פרץ והשתמש בניחוח המיסטיפיקציה המלווה את מעשי הצדיק בעיני חסידיו כדי לתת בהם מדרשים סימבוליים משלו.

התייחסות אחרת לגמרי כלפי החסידות גילה פרץ בזיכרונות שכתב בשנות חייו האחרונות (1913-1915) בהם תיאר את החסידות כפי שנתקל בה כהווייתה בשנות התבגרותו בזמושץ'. לעומת התיאורים הפיוטיים של רגישות החסידות לשיירה, לריקוד ולממד הרוחני המתגלה בעולם הראלי, בולטת בזיכרונותיו הצהרתו כי עולם המסורת בכללותו היה רחוק מאוד מרגישות ופתיחות אל עולם הטבע בכלל. ב'זכרונות' כלל פרץ תיאורים ראליסטיים של חסידים שבהם נתקל בילדותו, ובכלל זה גם תיאורים לא מחמיאים, כמו-משכיליים, כתיאור הרגלו של חסיד אחד לגמוע שוב ושוב יי"ש עד גמירה.²¹

אם כן, עניינו של פרץ בהווי הלקוח מעולמם של חסידים ניכר במשך רוב שנות פעילותו הספרותית העיקרית, ומתחילת המאה העשרים הפך הנושא החסיד למרכזי ולדומיננטי בשורה ארוכה של יצירותיו הקצרות. יחד עם זאת, יש לראות את עיסוקו בחסידות כחלק מעיסוקו הספרותי כמספר סיפורי מעשיות כאשר הן. לצד חסידות יש נושאים רבים ושונים אחרים שלהם הקדיש פרץ יצירות רבות, כפי שיעידו הכרכים המרכיבים את כל כתביו. זאת ועוד: אין לנתק את טיפולו הספרותי האוהד בחסידות מהתייחסותו האוהדת המודגשת מאוד כלפי היהודי הפשוט, היהודי העני וכלפי ההווי התמים והעממי של רוב היהודים בעיירות ספוגות אווירתה של מסורת ישראל סבא.

האם יצירותיו של פרץ הן כתיבה נאו-חסידית?

לעומת יצירותיו המציגות את מעלותיה של החסידות ובוחרות בנקודת מבטו של מספר חסידי, הרי בפיליטונים שפרסם במאספים ובעיתוני ורשה ביטא פרץ את סלידתו האישית מן הפנטיות הדתית של מחנה הקלריקלים בני זמנו ומקומו ביהדות פולין, בלי להבחין בין חסידים ושאנים חסידים.²² מאמרי לגלוג והתקפה אלו מחייבים בחינה של מגמת פרץ ביצירותיו האוהדות כלפי החסידות, שהרי מתעוררת השאלה האומנם הייתה אהדת החסידות הנשקפת מהן ביטוי של כנות אישית או שמא פיקציה אמנותית המבטאת עמדות הסותרות את גישתו של הסופר עצמו. זאת ועוד: אף כי בקורפוס היצירות של פרץ ניתן לאתר יצירות אנטי-חסידיות, אין לפטור זאת בחלוקה כרונולוגית של התקופה המשכילית המוקדמת ובין התקופה הנאו-חסידית הבשלה של פרץ, שכן גם בכמה מיצירותיו המאוחרות סביב החסידות וערכיה משוקעים רמזים אירוניים, אם כי הרבה פחות בוטים וישירים.

נוסף על שאלת כנותו האישית של פרץ בהתיימרו לתאר ביצירותיו את פניה האמתיות של החסידות ההיסטורית, יש לשאול האם אפילו יצירותיו החסידיות כשלעצמן ראויות להיחשב כהבעת אהדה, או שמא כמקרה נוסף של סאטירה משכילית לעגנית. ברצוני לבסס את הטענה כי מדובר ביצירות נאו-חסידיות ולא דווקא בפרודיה או בסאטירה מתחכמת, המחביאה מאחורי ביטויים גלויים של אהדה עמדה של אירוניה ביקורתית, אנטי-חסידית. פרשנות נאו-חסידית של יצירותיו החסידיות של פרץ איננה מובנת מאליה. ההדגשים הנפוצים בין כמה וכמה מחשובי פרשניו, יוצרים לעתים רושם כאילו לפנינו יצירות אנטי-חסידיות. ראוי אפוא להבחין היטב בין פרשנות של היצירה כשהיא לעצמה, ובין ניסיון להעריך את המידה שבה משקפת עמדה פנים-ספרותית את עמדתו האישית והכנה של הסופר גם מחוץ ליצירה.

לצד היצירות שבהן בחר להציג את החסידות במבט מבפנים, בעיקר דרך דמותו של מספר חסידי תמים, פרסם פרץ גם יצירות בלטרסיות המעבדות או מחקות סיפורי מופתים כמו-חסידיים במסגרת ניסיונו להציג סיפורי עם ופולקלור יהודי. לא רק בקובץ 'חסידות' (או 'חסידיש') אלא גם בקובץ 'מפי העם' יש מאגר

22 על יחסו השלילי של פרץ כלפי חוגי היראים בני זמנו, ראו למשל: 'טורקומרא שלנו', כל כתבי פרץ, כרך ג/א, עמ' רד; וכן תיאורו של מסע סאטירי על גגותיהם של 'כלי קודש' של יהדות ורשה ב'הספרות והחיים' (1894) (כל כתבי פרץ, כרך ה, עמ' מט ואילך).

גדול למדי של סיפורים קצרים בעלי זיקה לתנועה החסידית, להווייתה הרוחנית והחברתית, לטיפוסי מנהיגיה השונים ולחסידים מן השורה. אך האם כלל היצירות הפסידו-עממיות הללו אוהדות לחסידות? כמה פרשנים הצביעו על הסיפור 'שלש מתנות' כהוכחה לכך שפרץ רמז דווקא לביקורת על ערכי הדת, ואפילו בסיפור מסורתי כביכול.²³ לדבריהם, הוא טמן בסיפור דבר ביקורת, או לעג נסתר, למתנות של מסירות נפש דתית, אשר מנקודת מבט מפוכחת אין הן ממש הכרחיות, אין בהן שום תועלת מעשית ומשום כך הן הופכות את מעשי קידוש השם הכרוכים בהן למיותרים. אם לגבי יצירות אנטי-חסידיות מפורשות של פרץ ניתן היה לטעון כי הן שונות במהותן מן היצירות האוהדות, הרומנטיות שלו, הרי 'שלש מתנות' היא יצירה רומנטית כביכול, ומאחוריה מבצבצים לעג וביקורת. בתוך דבריו של המלאך שרכב פרץ ביקורת לגלגנית שקופה על אישיותם הנהנתנית של 'יהודים טובים' על כס ההנהגה החסידית. אולם לגבי עצם המסר הכולל של היצירה, אינני משוכנע כי פרץ התכוון ללעוג על עצם רעיון קידוש השם המתואר. ייתכן כי היה מעוניין למקד את הסיפור בערכה הפנימי של תכונת מסירות הנפש למען הדבקות הדתית, ומשום כך בחר לתארה דווקא כאשר הנושאים עליהם מוסרים גיבוריו את נפשם אינם כה קריטיים בפני עצמם. ייתכן שמסירות הנפש נראתה לו מחודדת ועקרונת דווקא משום שהיא מוכנה להתממש אפילו על ערקתא דמסאני [כפייה לגבי זוטות]; אכן, אילו באמת היה מדובר במצב מובהק של שעת השמד הייתה מסורת ההלכה דורשת מסירות נפש גם על פכים קטנים שכאלה [כבלי, סנהדרין, דף עד, עמ' ב]. אולם אפילו נתגנבה לכאן ביקורת על תכניה הדתיים של האמונה הנרדפת, בכל זאת נראה לי שפרץ ביקש להציג שיר הלל לנכונותו המנטלית של היהודי למסור את נפשו על ערכיו התרבותיים. הבחנה כזו נראית לי מהותית להבנת האהדה שהפגין פרץ לבני עמו ולמורשתם, חרף הערכים שלו עצמו. כפי שציינה רות וייס, על אף שהאדרת הגיבורים היהודים הפשוטים והמסורים לאמונתם הייתה מטרה חשובה בעיניו, הוא לא ראה את עצמו מחויב לאמץ גם את תכני הדת והאמונה שלהם. את ההשראה לדמות היהודי העובר בתווך בין גויים המכים אותו, שאב מתוך המציאות הצבאית הרוסית, שבה הוכו גם נערים יהודים קנטוניסטים.²⁴

23 'שלש מתנות', כל כתבי פרץ, כרך 1/א, עמ' כח-כט. לגבי פרשני היצירה ראו בייחוד: לנדאו, ספרותנו החדשה, עמ' 41-42, 68-70; וייס, פרץ, עמ' 91-92. יצוין כי חמוטל בר יוסף אינה רואה בכך לעג, אלא הזדמנות סימבוליסטית בה ביקש המספר לפאר עשייה או מתנה שאין בה אלא נוי אסתטי ללא שום תועלת חיצונית.

24 ראו: 'זכרונותי' – כל כתבי פרץ, כרך 9, עמ' כג. ראו גם: ניגר, פרץ, עמ' קסה. על הרקע הראליסטי של עונש המלקות האכזרי כפי שהוא מתואר ב'שלש מתנות' של פרץ (כל כתבי פרץ, כרך 1 עמ' כט-מ), ראו: אסף, דרך המלכות, עמ' 174 הערה 32

הזעזוע הנפשי והסולידריות האישית ודאי לא היו חלק מאירוניה, ואין ספק בלבי כי תחושות אלו מצאו ביטוי בביצירה זו.

אבל מן הראוי לעמוד על ההבדל בין הסיפורים שפרץ כלל בקובץ היידי 'חסידיש', או בקובץ העברי 'חסידות', לבין סיפורים נאו-חסידיים אחרים שהחליט לאסוף בקובץ 'פאלקסטימלעכע געשיכטן', או 'מפי העם'. זיו פרידן ראה את ההבדל כך: סיפורי 'מפי העם' כוונו למטרה אתנוגרפית פולקלוריסטית גרדא, בעוד סיפורי 'חסידות' שילבו נימות ערכיות ביקורתיות ואירוניות כנגד המסורת החסידית.²⁵ אני נוטה להסכים עם פרידן רק במחצית הדרך של טענה זו: יצירות חסידות התייחדו בכך שלא רק איסוף פולקלורי יש בהן אלא גם התערבות עמדותיו האישיות של פרץ עצמו. נכון גם שבקובצי 'חסידות' ו'חסידיש' נכללו לא רק יצירות אהדה אלא אף יצירות ביקורת ואירוניה; אלא שבניגוד למשתמע מדבריו של פרידן, ברושם השלם המתקבל ממכלול היצירות המרכיבות את הקובץ 'חסידות', אני מוצא דגש משמעותי של העמדת דגם חיובי יותר מאשר דגש אירוני ולגלגני.

ברור כי בכמה יצירות חסידיות שילב פרץ נימה של אירוניה משועשעת על חשבוננו של החסיד התמים. אבל אין זה מוצדק, לדעתי, להפקיע מיצירות נאו-חסידיות מובהקות את טעמן האוהד כלפי החסידות רק בשל העובדה כי לצדן נמצאו גם יצירות שהממד האירוני והביקורתי שלהן חזק יותר. הצגתן זו לצד זו מעוררת את שאלת עמדתו האישית של פרץ, אך איננה מערערת את עמדתה של כל יצירה ויצירה בפני עצמה. לגבי יצירות נאו-רומנטיות המוקדשות לתיאור קסמה של החסידות, כדוגמת שלוש הנדונות בפרקים הבאים, יש לומר כי עולה מהן ללא ספק ניחוח נאו-חסיד מובהק. אין זאת אומרת שאפילו בהן לא מופיעה לעתים אמירה או רמיזה ביקורתית או אף לעגנית כלפי החסידות. המדובר אם כן במסרים כפולים ומנוגדים לכאורה, שהרושם המכריע ביניהם נשען בראש ובראשונה על מספרם. ביצירות נאו-חסידיות רב משקלו של הקסם החיובי על פני הביקורת האירונית. המבחן הכמותי נכון גם לגבי הערכת המכלול הבלטריסטי של יצירות פרץ 'החסידיות'. בעיקר מאז ראשית המאה העשרים מתרבות היצירות שיש בהן אהדה וחיבה, ואלו מאזנות במידה רבה את הרושם שמותירות יצירות סאטיריות מתקופות מוקדמות יותר. קנה המידה הכמותי צריך להדריכנו בהכרעת עמדה המתקבלת ממכלול יצירתו הבלטריסטית של פרץ, הן ביחס לחסידות, הן ביחס לעולם המסורתי היהודי בכללו. לדעתי, אין הצדקה להשתמש בכמה יצירות ביקורתיות גלויות או מוסוות, ולגזור מהן מסקנה המבטלת לגמרי את אמינותו של הרושם האוהד הברור המתקבל מרוב רובן של יצירותיו העממיות של פרץ ביחסן

אל מורשת המסורת, ואל ההווי העממי שנשתקף דרכה. צריך אפוא להכיר בקיומם במקביל של רגשות סותרים ביחס לחסידות. לצד הביקורת והאירוניה, ביטא פרץ גם אמפתיה ברורה.

זאת ועוד: יש לעמוד על הבחנה חשובה בין לעג סאטירי נוקב מסוגו של הלעג המאפיין את הסאטירה האנטי-חסידית של יוסף פרל וחבריו, סופרי ההשכלה הלוחמנית, לבין אירוניה מחויכת המופיעה לעתים ביצירת פרץ המתנשא על החסיד המתואר אצלו. אין ספק כי פרץ חדרור היה בעמדה פטרנליסטית בתארו את גיבוריו החסידים, אך פטרנליזם אין משמעו תמיד לגלוג של דחייה; לעתים דווקא ההתנשאות מאפשרת לסופר הלך רוח סלחני ומבין, המאפשר לו להתעלם מן המשוגות ולהצביע על טהרת הלב החסידית המגולמת מאחורי התמימות הנלעגת. על כגון דא בספרות התקופה ציין כבר חיים ז'יטלובסקי כי ספרות שכזו משלבת הומור דווקא לשם האפולוגטיקה, שכן זו 'המתלוצצת כביכול על חשבון החיים היהודיים והטיפוסים היהודים, היא בעצמו של דבר מגמתית ללא בושה ואפולוגטית. מאחורי המסכה של ההומור העליז מסתתר הרעיון: "ראו נא עד מה הגון ואנושי הוא, סוף סוף, טבעם של יהודים אלה, הגם שמגוחכים הם במקצת!"²⁶ יש לשים לב גם לכך שאת עיקר ביקורתו מפנה פרץ כלפי היבטים ראליים של החסידות, למשל: ההערצה המוגזמת אל הרבי, ולא כלפי האידאלים החסידיים המופשטים. כך למשל, הוא רחוק מלגנות את רעיון הניגון או הריקוד של ההווה החסידית, או את הרוויזיה שביצעה החסידות, לדבריו, ביחס למושג 'תורה' או ביחסה אל העם הפשוט. הבחנה זו מאפשרת לו לחיות בשלום בין ביקורת חברתית על המסגרת של החסידות כתנועה חברתית מאורגנת וממוסדת, ובין אהדה ואף התפעלות מבשורותיה הרעיוניות והאסתטיות. האם הייתה זו התפעלות מן החסידות האוטנטית או מחסידות בדיונית, פרי רוחו של פרץ עצמו? לענייננו אין זה משנה. אדרבה, דווקא מאמציו להסיט את המעשייה החסידית מלקחה היראי המקורי אל לקחים הומניסטיים וחברתיים מוכיחים את כנות הזדהותו האישית של פרץ עצמו עם אותם לקחים חדשים, המוצגים על ידו כחסידים. יצירות אלו לא נועדו להבאיש את ריחה של אותה חסידות בדיונית אלא להפך: לעורר בקורא המודרני הערכה ואף התפעלות של הזדהות וחיבה, ולאתר בה יופי וקסם של ממש.

*

הערה על תעתיק היצירות

בתעתיק הטקסטים החסידיים השתדלתי להיצמד לצורת הכתיב המופיעה במקור. פרץ נהג לשרבב במקומות רבים ביצירותיו סימני שלוש נקודות [...] לשם הדגשת דבר שיש בו הטעמה או חריפות (ולעתים רחוקות יותר לשם הצגת רושם של קטע משיחה ארוכה יותר שבעל פה), ולא כדי לציין דילוג ופסיחה על מילים או משפטים חסרים, המופיעים במקור בנוסח היצירה. כך יש להבין את סימני שלוש הנקודות הללו גם בתעתיק היצירות שבספרי.

מפתח

49, 51, 118-119, 184-188, 194,	אבינר, שלמה 71הע'
229	אברהם אבינו 60, 210הע'
איש ההלכה ראו סולובייצ'יק, יוסף	אברהם דוד מבוצ'אץ 68הע'
דב	אברהם בורנשטיין מסוכצ'וב (אבני
איש הורוביץ, ש"י 36הע', 116הע',	נזר') 108, 114
118הע', 121, 150-151	אהלי צדיק 28הע', 44הע'
אישה, נשים, מגדר 7, 38-40, 59,	אהרן הכהן 183, 208
71-72, 75-76, 83, 132	אולגין, מוזאיה (משה) יוסף 126הע'
אליהו הנביא 82, 115, 126הע'	אונגר, מנשה 28
אליהו מווילנה ראו הגר"א	אונגרפלד, משה 243הע'
אלימלך מליז'נסק ('נועם אלימלך')	אוצר המעשיות 31הע', 41הע',
60-61	73הע'
אלכסנדר, אדוארד 49הע'	אוקראינית ראו מלורוסית
אלכסנדר, תמר 55הע'	אוראלי, אורליות ראו מעשיות בעל
אלפכר, יהודה 200	פה
אם לא למעלה מזה (פרץ) 9,	אורבך, לילי 35הע'
17-84, 198, 215, 247-250	אוריין, מאיר 59הע'
אמונה ויראת שמים 2, 10, 35, 42,	אורינבסקי [בן אור], אהרן 115הע'
50, 68, 72, 110, 181, 187-192,	אחד העם 122, 140, 243-245
199-209, 216, וראו גם אפיקורס	אטקס, עמנואל 124
אמונת צדיקים, אמונה בצדיק 7, 8,	אידל, משה 188הע'
10, 11, 15, 29, 34, 40, 42-43,	איירלכבוים, מאיר 114
46, 48, 51, 56, 58, 66, 81, 139,	איז'ביצא 129, 209-210
141, 206-207, 215, 248	איליא, ר' מנשה בן פורת 203הע'
אמונת צדיקים 45	אירוניה, פרוריה, סאטירה 6, 8, 11,
אמר, צביה 117הע'	12, 13-15, 34, 35, 38, 41, 46-47,

* מספרי עמודים המופיעים בסוגריים ( ) משמעם הופעת הערך בעקיפין. שמות של יצירות וכתבי עת מופיעים באות מודגשת.

- אמריקה 3, 241
 אנוכי, זלמן יצחק 51
 אנטישמיות, אנטישמים 213, 231
 235, 241-243
 אנקורי, מיכה 218הע', 219הע'
 אסף, דוד 13הע', 78הע', 190הע',
 211הע'
 אפיקורס 8, (29), 30, (48), 49, 68,
 132, 139, 141, 183, 191-192,
 199-200, 205-207, 216, 230
 אפשטיין, זלמן 36הע', 46
 אפשטיין, קלונימוס קלמיש (מאור
 ושמש) 59-61
 ארבל-תור, מיכל 232הע'
 ארטור, יצחק 38הע'
 אריה לייב הסבא משפולה 62הע'
 אריסטו 159, 181, 208
 ארמן, דב בער 60הע', 83הע'
 אשכולי, אהרן זאב 60הע', 217הע'
 אשכנז 78
 אשר הגדול מסטולין 63הע', 79הע'
 באנר, ארנולד (אברהם) 205הע'
 בודק, מנחם מנדל 17-83
 בובר, מרטין 40הע', 59הע', 61הע',
 65הע', 71, 76הע', (117)הע',
 119-120, 130הע', 135, 154הע',
 195הע', 209הע'
 בוסטון 154
 ביאלא 108, 112-118, 121-122,
 125-127, 131, 133, 137, 141,
 144, 149-150, 152, 153, 155
 248
- ביאליק, חיים נחמן 41הע', 227,
 232הע', 243
 בילדונג (פרץ) 244הע'
 בין שני הרים (פרץ) 7, 9, 11, 48,
 85-155, 197, 215, 229, 237,
 247-250
 ביכלעך ראו ספרוני מעשיות
 חסידיים
 ביק, אברהם 210
 בן אביגדור (אברהם שלקוביץ) 7
 בן איש חי 72
 בן יחזקאל, מרדכי 31הע', 41הע',
 73הע', 119
 בנדר, לוי יצחק 57הע'
 בעולם האותיות המחכימות
 (פרץ) 226
 בעל שם טוב 7, 35, 39, 45, 53, 56,
 59, 64, 65, 74, 112, (120), 124,
 129, (152), 209
 בעלז, חסידות 2
 בעלי חיים 32-33, 55, (56-57), 65,
 128, 155, 159, 182, 183, 219,
 230, 231, 235
 בקרון הדואר (פרץ) 241
 בראון, איריס 188הע'
 בר טוביה 124הע', 195הע'
 בר יוסף, חמוטל 13הע', 120הע',
 222הע'
 ברגר, ישראל 28הע', 39הע', 44הע',
 54הע', 55הע', 62הע', 68הע', 69,
 הע' 72
 ברגר, מייקל 154הע'
 ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף 7, 35הע',
 36הע', 62הע', 116-117,

- ,231-230, 219-218, 227הע', 245, 237-236
 גימן, אלעזר דב 64הע', 79הע'
 גלגולו של ניגון (פרץ) 9, 215
 גליציה 27הע', 28הע', 34, 188
 גמילות חסד 27, 32, 35, 39, 53,
 60, 67-69, 78-79, 81
 גן עדן 110, 145, 153, 215
 גנק, מנחם 155
 גרוס, יצחק שרגא 44הע', 115הע'
 גרין, ארתור (אברהם יצחק) 187הע',
 189, 217הע', 218, 219הע'
 גריס, זאב 74הע', 217הע'
 גרזן ראו חטיבת עצים
 גרמניה 1, (78)
 דב בער המגיד ממזריץ' 65, 74-76,
 197
 דביר-גולדברג, רבקה 54הע'
 דבקות 61, 62, 74, 80, 82, 128,
 131, 205
 דגל מחנה אפרים 108, 129, 247
 דובנוב, שמעון 119, 125הע',
 187הע'
 דילה ריינה, יוסף 201
 דן, יוסף 117הע', 201-204, 218הע'
 דער יוד (כתב עת) 52, 113
 דער פריינד (כתב עת) 244
 דקדנס 4
 דרבקיין, אליהו 116הע'
 דרויאנוב, אלתר 54הע'
 דרכים המרחיקות מן היהדות
 (פרץ) 130, 227-228
- ,135, 120-119, 124הע', 125הע',
 137, 138, 142, 187הע', 195הע',
 229הע'
 ברודיס, ראובן אשר 131הע'
 ברוך ממז'יבוז' 61, 76-77, 83
 ברור, מיכאל ראו צבי לצדיק
 ברטל, ישראל 34הע', 118הע'
 בריינין, ראובן 117הע'
 בריסק 4, 112-118, 123, 129, 143,
 146, 147-149, 153-155,
 248-249
 ברכת הגומל (פרץ) 197
 ברלין, מאיר 109, 146
 ברנדשטטר, מרדכי דוד 34הע'
 ברנר, יוסף חיים 35הע', 49-51,
 117הע', 192הע', 226הע', 249הע'
 ברסלב 6, 7, (10), 46, 55, 63, 75,
 128, 181-223, 225, 227, 230,
 234, 236, 238, 239, 247
 ברקן, אלעזר 233, 240
 ברטנא, אורציון 6הע', 120הע'
 הגאון מווילנה ראו הגר"א
 גוי 9, 13, 27, 38, 39, 43, 56,
 57, (59), 62, 71, 73, 74, 78,
 116, 123, (181), 241 וראו גם
 אנטשמיות
 גולדשטיין, יוסי 243הע'
 גור, חסידות 7, (130)הע'
 גורדון, יהודה לייב (יל"ג) 204הע'
 די גאלדענע קייט (פרץ) 10
 ג'ייקובס, לואיס 53הע'
 ג'ייקובסון, דייויד 28הע', 29הע',
 35הע', 117הע', 128הע', 190,

- האו, איירויין 49הע' ויזל, אלי 38הע'
 האר"י ראו לוריא, יצחק וילנה 129
 הבדלה 157, 167, 168, 170, 195, ויינר, מאיר 33הע'
 210 וייס, אשר 41הע'
 הגאון מווילנה ראו הגר"א וייס, רות 6, 10, 13, 126הע', 196,
 הגר"א 1, 7, 111, 124, 143, 215הע', 224הע', 233, 234, 240הע',
 148-149, 151-152הע', 242הע', 243הע'
 הוא ז"ל והמקורבים שלו (פרץ) 9, ועידת מינסק 243
 38הע', 52הע' ועידת צ'רנוביץ 3, 186
 הורודצקי, שמואל אבא 119-121, ורסס, שמואל 229הע'
 124-125, 130, 132, 141הע', 151 ורשה 2, 3, 12, 136, 148, 214, 244
 הינדא, אמו של הצדיק זאב נחום בורנשטיין מביאלא 114
 מזידיטשוב 72 זהות יהודית 133-143, 242, 244
 הכנסת כלה (פרץ) 7 זוהר 182, 200-204
 הלכה 10, 11, 13, 36, 38, 52, 67, זושא מהאניפולי 61
 70, 72, 73-74, 109-110, 115, זידיטשוב, יצחק אייזיק 27
 118, 121, 124, 130-133, 139, זידיטשוב, צבי הירש 26, 27-34,
 143-155, 181, 227, 229, 249 הלקין, שמעון 128הע', 242הע'
 הנדלר, אריה 70הע' הנדלר, אריה 70הע'
 הצטרקות הנאשם (פרץ) 136הע' הציץ ונפגע (פרץ) 136הע'
 השכלה, משכילים 1, 2, 4, 5, 8, 12, השכלה, משכילים 1, 2, 4, 5, 8, 12,
 15, 29-30, 33-34, 38, 51, 54, זכאי, אהרן 42הע', 57הע', 82הע'
 73, 117, 120-128, 130, 133, זכרונותי (פרץ) 11, 13, 118, 136, 188,
 135, 136, 146, 148, 184-189, 210 זמושץ' 1, 2, 8, 11, 118,
 194, 196, 202, 204, 207-209, הזמן (עיתון) 244הע',
 212, 223, 227, 229-231, 242הע', 249
 השל, אברהם יהושע 54הע' חב"ד, חסידות 4, 6, 58, 63, 64,
 התגלות או המעשה בשעיר עיזים (70), 108, 110, 119, 152-154
 חדר ראו מלמד חרוזה מלובלין 36הע', 59-60
 10, 53, 195הע', 215, 222 חורבן בית צדיק (פרץ) 10
 ווהלין 28

- היהלום (פרץ) 228
 יום טוב בלעטלעך (פרץ) 3
 יונג, קרל 235הע'
 יונגרייז, אשר אנשל 55הע'
 יולדת 27, 38-40, 66, 69, 112, 115
 יוסף הצדיק 57
 יחזקאל הנביא 194הע'
 יידיש 1, 2, 3, 6, 28, (29), 32, 112,
 119, 186, 195-196, 211, 212,
 214, 215, 216, 222, 226, 227,
 238, 243
 יידישיזם 3, 6, 122
 יידישע ביבליאטעק (פרץ) 3, 214
 יעקב אבינו 57, 69-70, 73-74,
 210הע'
 יעקב בן אשר בעל הטורים 40הע'
 יעקב יוסף מפולנאה 57הע', 65
 יעקב יצחק מביאלא 114 וראו גם
 ביאלא
 יערי, אברהם 190
 יצחק אבינו 210הע'
 ירמיהו הנביא 70הע'
 ישיבה 1, 4, 32, 112, 116, 117,
 119, 126, 134, 143, 144, 145,
 149, 150, 154, 227, 249
 ישעיהו הנביא 79
 ישעיה מפזדבז 59הע'
 ישראל מרוזין 78
 ישראל משה מאיבורד 32
 ישראל סלנטר 28הע'
 ישראל-קולא, יעקב 64הע'
 כהנא, אברהם 31
 כהנא, מאיר שמחה 54
- חז"ל 58, 63, 70, 80-82, 213
 חזן, אברהם 57הע', 63הע'
 חטיבת עצים 27, 32, 36, 38,
 40-41, (61), 69-70, 77-78, 126
 חידושים (ברנר) 35, 49-51, 249
 חיי מוהר"ן מברסלב 56, 63,
 181-183, 184, 188, 190-191,
 193-194, 198, 201-225,
 229-232, 239, 245
 חיי משורר עברי (פרץ) 36הע'
 חלום 63, 85, 90, 94, 96, 126, 182,
 183, 216-221, 230, 232, 235,
 239
 חני, אברהם 148
 החץ (פרץ) 3
 חצר חסידית 15, 63, 238
 חרקוב 31
 חתונה ראו נישואים
- טבע 11, (62), 113, 116-117, 128,
 130-131, 145, 183, 209, 229,
 230
 טבק, ישראל 55הע'
 טוב (פרץ) 62
 טולטשין, אברהם בן ר' נחמן
 219-220הע'
 טומשוב ראו ציורי מסע
 טוקר, נפתלי 40הע', 43הע'
 טורקומדא שלנו (פרץ) 12
 טפליק 183
 טעמי המצוות 181
 טרשצ'ה (ישוב) 31
 טשהרין, נחמן 192
 יהודה החסיד 55הע'

- למראשותיו של גוסס (פרץ) 197
 לנדאו, רב 13הע'
 מאיר, יונתן 34הע'
 מאמלאק, צבי יהודה 59הע', 115הע'
 מאן דיהיב חיי יהיב מזוני (פרץ) 8,
 235, 240הע'
 מגד, אהרן 48הע'
 מגיד, שאול 209הע'
 מגלה טמירין ראו פרל, יוסף
 מדבר 181-182, 193, 195,
 199-208, 211-216, 224,
 228-229, 235-236, 238
 מה חסר לה לספרותנו
 (פרץ) 130הע', 140, 212, 226,
 245הע'
 מה לי לשקר (פרץ) 8-9, 188הע'
 מה שמו (פרץ) 214
 מוות 5, 59, (61), 109, 112, 115,
 116, 138, 146, 182, 219,
 231-232, 243
 מוזיקה ראו ניגון
 מוזלי, מרקוס 33הע'
 מולכו, שלמה 217הע'
 מונדשיין, יהושע 39הע'
 מופתים, ניסים 4, 8, 10, 12, 46,
 59-60
 מורה הנבוכים ראו משה בן מיימון
 מושקוביץ, צבי 64הע'
 מחזה, מחזות תאטרון 10, (72), 210
 מחשבות זרות 73-76
 מטפיזי, תאוסופי 30, 36, 42, 46,
 47, 49, 56, 59, 61, 67-72, 75
- כיצד מתגלין (פרץ) 10, 53הע'
 כל נדרי 28הע', 37-38, 45
 כלא, מאסר 3
 כלכלה, פרנסה, מסחר וחכירה 1, 2,
 5, 7, 8, 27, 50, 126, 128, 158,
 159, 167, (186)
 כרת (פרץ) 11
 כשאומרים משוגע האמן (פרץ) 8
 לאומיות 120-121, 122, 138, 140,
 186, 226, 233, 241, 243-245
 לבוב 27, (28)
 לבוש ותחפושת 27, 29, 30, 32, 43,
 52, 54-58, 73, 134
 לה בון, גוסטב 239
 לון, אהוד 243הע'
 לוי יצחק מברדיטשב 28הע'
 לוין, יהודה ליב 44הע'
 לוריא, יצחק (האר"י) 218הע'
 לחובר, פישל 229הע'
 ליובביץ' 63 ראו גם חב"ד, חסידות
 ליבאו 109
 ליטא 28, 52, 153, (249)
 ליטעראטור און לעבן (פרץ) ראו
 הספרות והחיים
 ליינר, מרדכי יוסף מאיז'ביצא (מי
 השילוח) ראו איז'ביצא
 ליכטנפלד, גבריא'ל יהודה 2
 ליל זוועה (פרץ) 136הע'
 ליליינבלום, משה ליב 35הע'
 לימוד תורה ראו תורה
 ליפסון, מרדכי 28הע'
 ליקוטי רמ"ל 31
 למברג ראו לבוב

- מעשה צדיקים (בודק) ראו בודק, 195, 192, 189, 128, 110, 80
 מנחם מנדל 237, 206, 202-201
 מעשיות שבעל פה 8, (9), (11), 16,
 28, 31, 38, 46, 139, 161, 190,
 250, 247, 211, 196
 מעשים זרים 76, 66-65
 מפי העם (פרץ) 14, 12, 3
 המקובלים (פרץ) 4, 6, 119, 125הע'
 מקטרתו של הרבי (פרץ) 7, 33
 מרגלית טמונה 5, 192הע', (224),
 248, 238-237, (228)
 מרדכי מצ'רנוביל 60הע'
 משה ואהל 1, (8)
 משה בן מיימון (רמב"ם) 41,
 188, 181, 148, 136, 110-109
 189, 193-192, 200-199
 208-207
 משה בן נחמן (רמב"ן) 208הע'
 משה חיים מסדיליקוב ראו דגל
 מחנה אפרים
 משה מלודמיר 83, 77-76
 משה רבנו 40, 82, 159, 162, 169,
 173, 181, 183, 202-209
 משכילים ראו השכלה; משכילים
 משניות 41הע'
 משנת חסידים (פרץ) 6-7, 11, 32,
 188, 196הע', 215
 מתן בסתר ראו גמילות חסד
 מתנגדים לחסידות 1, 2, 7, 8, 11,
 29-31, 36-35, 51-52, 64, 81,
 113, 115, 116, 118, 119,
 122-152, 155, 159-160
- 80, 110, 128, 189, 192, 195,
 201-202, 206, 237
 מייזיל, נחמן 141הע', 244הע'
 מיימון פישמן, יהודה ליב 116הע'
 מיכלסון, אח"ב 197הע'
 מינץ, אלן 136הע'
 מיקם, משה 41הע'
 מיסטיקה וקבלה 4, 35-36, 69-71,
 74, 110, 139, 152-153, 159, 170,
 181-183, 189, 192-193, 196,
 201-202, 218, 226
 מירון, דן 214הע'
 מלאכים 13, 66, 158, 161, 169,
 171, 205
 מלורוסית 32
 מלחמת מעמדות ראו סוציאליזם;
 כלכלה
 מלחמת העולם 3
 מלמד (פרטי או בחדר) 1, (5), (8),
 49-51, (72), 113, 235 וראו גם
 'סיפורי יוחנן המלמד'
 מנדלי מוכר ספרים 194הע'
 מנדס-פלור, פאול 120הע'
 מנחם מנדל מקוצק 108, 114-115,
 129, 210
 מנחם נחום מצ'רנוביל 70
 מנטליות 11, 36-35, 48, 52, 127,
 138-140, 142, 144, 147,
 149-151, 153, 207, 209, 226,
 229
 מעקב חשאי 29-30, 34, 50, 53,
 58-65, 79-82
 מעשה בג' קבצנים (פרץ) 214

- נרודניק 6, (44)
 נשמה 11, 59, 113, 127, 129, 140,
 145, (154), 157-161, 182, 206,
 222, 224-225, 235
נשמות אילמות (פרץ) 36הע'
 נתן שטרנהרץ מנמירוב ראו נמירוב;
 ברסלב
 סאטירה ראו אירוניה
 סגפנות 5, (32), 35
 סדן, דב 50הע'
סדר הדרות החדש 28, 62, 74,
 78-79
 סויבלמן, אברהם יצחק 65הע'
 סולובייצ'יק, חיים (מבריסק) 109,
 143, 146, 148, 152, 154
 סולובייצ'יק, משה 109, 143, 147,
 154
 סולובייצ'יק, יוסף דב (ארה"ב) 4,
 109-111, 143-149, 151-155,
 249
 סולובייצ'יק, יוסף דב (בעל' בית
 הלוי') 148, 154-155
 סוציאליזם 2, 3, 5, 6, 43, 47, 65,
 125, 128, 136, 212, 239-240
 וראו גם עממיות
 סורסקי, אהרן 60-61הע', 115הע'
 סטראוטיפ ראו תדמית
 סימבוליזם 11, 13, (48), (120),
 128, 219, 222, 225
סיפורי יוחנן המלמד (פרץ) 8,
 235הע'. ראו 'מאן דיהיב חיי'
סיפורי מעשיות (פרץ) 5
- 169-171, 195, 197, 202-204,
 207, 209, 210, 234, 236, 244
 נאו-רומנטיקה ראו רומנטיקה
 נגאל, גדליה 9הע', 28הע', 57הע',
 62הע', 64הע'
 נבארו, אסף 67הע'
 נוברשטרן, אברהם 5הע', 10הע',
 48הע', 120הע'
 נומברג, הירש דוד 9הע'
 נורדאו, מקס 243הע'
 נחמן מברסלב ראו ברסלב; סיפורי
מעשיות משנים קדמוניות; חיי
מוהר"ן מברסלב
 ניגון, מוזיקה 5, 6, 9, 11, 15, 61,
 108, 111, 129, 168, 188
ניגון חדש (פרץ) 45הע'
 ניגר, שמואל 2, 13, 28, 46הע', 118,
 126הע', 131הע', 191-192
 ניטשה, פרידריך 137, 187הע'
ניסים ונפלאות (פרץ) 11
 ניקלשבורג, ר' שמואל שמעלקה
 הורוביץ 196-197
 נישואים וגירושים 2, 6-7, 55, 83,
 108, 116, 159
 נמירוב ור' נתן מנמירוב 7, 32-33,
 46, 181, 185, 189, 190, 192-193,
 205-208, 212, 215-216, 218,
 220-221, 247, 248
 נס, נסים ראו מופתים
 נסכיו, חסידות 115הע'
 נעילה 45, 109, 147
נעילה (פרץ) 7
 נצרות, נוצרים 30, 38, 54

- פוחצ'בסקי, יחיאל מיכל 115הע'
 פוחת והולך (פרץ) 8, 197
 פולין, פולנית 2, 12, (27), 52, (59),
 241, 233
 פולקלור 6, 12, 14, 186, 198, 202,
 223-225, 245
 פונקטין, גזרות 181, 198
 פיליטון 2, 6, 7, 12, 136, 214, 226,
 234, 244, 245
 פטרסון, דייויד 47הע', 118הע'
 פיינר, שמואל 207הע', 231הע'
 פייקאז', מנדל 74הע', 206הע'
 פיק, שלמה 154-155הע'
 פלונגיאן, מרדכי 203הע'
 פראנס, אנטול 202הע'
 פרודיה ראו אירוניה
 פרויד, זיגמונד 218-220, (235)הע'
 פרידלנדר, יהודה 118הע', 141הע',
 223הע'
 פרידן, זיו 5, 6, 14, 46הע'
 פרל, יוסף 15, 34, 184-188, 194,
 196הע', 221הע'
 פשיסחא ראו שמחה בונם מפשיסחא
 צבי הירש מזידיטשוב ראו זידיטשוב,
 צבי הירש
 צבי הירש חריף מהלברשטט 116
 צבי לצדיק 34, 36, 62, 64, 66, 82
 צדוק הכהן מלובלין 130הע'
 הצופה (עיתון) 136
 צ'ורטקוב, ר' דוד משה
 פרידמן 78הע'
 ציונות 121, 243-245
- סיפורי מעשיות משנים קדמוניות
 (ברסלב) 55, 156, 184-196,
 199, 202, 203, 210, 211,
 214-215, 220-221
 סיפורים בשיר ושירים שונים
 2 (פרץ)
 סיקו-סמילנסקי, מאיר 195הע'
 סליחות 32, 35-38, 64, 67-68
 סמאל ראו שטן
 סמואל, מוריס 197הע'
 סמולנסקין, פרץ 54הע', 232הע'
 ססוב, משה ליב 27-83, 247
 הספרות והחיים (פרץ) 2, 3, 7, 12
 ספרוני מעשיות חסידיים 8, 28,
 (30), (223)
- עבודה בגשמיות 9, 35-36, 46,
 (67), (69-70), 76, 80, 82-83
 עגנון, ש"י 112, 116, 124, 192הע'
 עוני ראו כלכלה
 העופות והגווילים (פרץ) 10, 11,
 156-246, 247-250
 עיירה 4-5, 6, 11, 119-120, 186
 על פה ראו מעשיות בעל פה
 עממיות 1, 2, 5, 6, 7, (10), 11,
 (15), 41, 112, 125-127, 137
 197-198, 202, 248 וראו גם
 סוציאליזם
 ענווה 53, 55-56, 64, 112, (187)
 עצבות ראו שמחה ועצב
 ערים ועיירות (פרץ) 114הע'
 עשיו בן יצחק 57הע', 73
 פובליציסטיקה 6, 241

- 128, 134, 141, 144, 147-148,
186, 203, 221, 226
- ראש השנה 110, 152, 154, 181,
183, 198, 242
- רבינוביץ, ישעיה 5הע', 222הע'
רבינוביץ, שלום ראו שלום עליכם
רדלר-פרידמן, יהושע ראו ר' בנימין
רודקינזון-פרומקין, מיכאל
לוי 223הע' ראו גם ספרוני
מעשיות חסידים
רוזנברג, שמעון גרשון (הרב
שג"ר) 209הע'
רוחניות, רליגיוזיות 5, 6, 7, 11, 48,
113, 127, 133, 135, 141, 145,
189, 191, 194, 206, 224, 226,
236, 237
רוטנברג, מרדכי 206הע'
רומנטיקה 2, 5, 6, 8, 13, 35, 48,
51, 116-117, 118, 120, 122, 126,
143, 153, 185, 187, 192, 209,
רוסיה 3, 6, (31), 155, 198,
241-244
רוסקיס, דוד 118הע', 197הע', 212,
218הע', 227הע', 239, 240
רו, שמחה 210הע'
ריבנר, טוביה 41הע'
ריינר, שמואל 50הע'
ריקוד 6-7, 11, 15, 32, 108, 111,
113, 128-129, 135, 141, 159,
235
רליגיוזיות ראו רוחניות
רמב"ם ראו משה בן מימון
רמב"ן ראו משה בן נחמן
- 2, (פרץ) ציורי מסע ממחוז טומשוב (פרץ) 2,
5, (114)
צייטלין, הלל 51
צימרמן, בארי 49-51
קאטליאנסקי, חיים 5הע'
קבוצת יעקב 45הע'
קבלה ראו מיסטיקה
קבק, אהרן אברהם 135הע'
הקדיש (פרץ) 4
קהל חסידים 28הע', 41הע', 62הע'
קהל חסידים החדש 45הע'
קהילה 2, 3, 9, 55, 78הע', 126הע',
129הע'
קומוניזם 126, ראו גם סוציאליזם
קוונ'ניץ, ר' ירחמיאל משה 79הע'
קומרנה, הרבי ר' יצחק אייזיק 66הע'
קונוורסיה 30, 62, 65
קוק, נחום 82הע'
קטורת 158, 168, 181, 193-194
קיהן, ישראל מנחם 115הע'
קייב 31
קיין, ישראל 112הע'
קיציס, גרשון 37הע'
קלוזנר, יוסף 5, 211
קלפפיש, השל 78הע'
קמלהר, יקותיאל אריה 39הע'
קנטוניסטים 13, (62), 181
קרונה, משה 148הע'
קרסל, גצל 116הע', 149
ר' בנימין (רדלר-פרידמן) 51הע'
ראליזם 2, 7, 11, (15), 48, 109,

- רציונליות, רציונליזם, 46, 48, 50, 81, 127, 145, 188, 193, 200, 225, 239
- רציונליסט 46, 48, 50, 81, 127, 145, 188, 193, 200, 225, 239
- רשמי מסע ממחוז טומשוב (פרץ) ראו ציורי מסע
- שאנן, אברהם 202הע'
- שבחי הבעש"ט 30הע', 39הע', 52, 59, 60הע', 64הע', 65הע'
- שבתאי, קלמן 153הע'
- שהם, אורי 222הע', 225הע', 233הע', 235הע'
- שהשמחה במעונו (פרץ) 9, 214
- שוורץ, פרומה 28הע', 112הע', 213-214
- שולחן ערוך 74, 210
- השותפות (פרץ) 4
- שחיטה, ניקור 9, 32
- השחר (עיתון) 4
- שטיינברג, יהודה 118, 124
- שטיינמן, אליעזר 55הע', 59הע', 60הע', 70הע', 71, 137, 217
- שטן 69, 201
- שיחת חסידים (פרץ) 9
- שיכרות, אלכוהול 4, 11, 54, 235, 189, 211, 214
- השילוח (כתב עת) 241-244
- שירה, שירים 2, 11, 109-110, 148, 181, 194, 209, 215, 227, 232, 243
- שיר השירים 61, 62הע', 73, 76
- שלום, גרשם 58הע', 75הע', 210הע'
- שלום עליכם (שלום רבינוביץ') 212הע'
- שלמה מקרלין 63
- שלקוביץ, אברהם ליב ראו בן אביגדור
- שלש מתנות (פרץ) 13, 231
- שלשלת הזהב (פרץ) 10, 210
- שמואל הנביא 196
- שמואלי, אפרים 227הע'
- שמחה ועצב (9), 35-36, 55, 69-71, 109-111, 146-147, 158, 170, 183, 195, 217-218, 229
- שמחה בונם מפשיסחא 54, 129-130
- שמחת תורה 111, 113, 129, 152
- שמע ישראל (פרץ) 36
- שמעון מירוסלב 36הע'
- שמרוק, חנא 10, 221, 224הע'
- שניאור זלמן מליאדי 63, 110, 152-154
- שניאורסון, דב בער (אדמו"ר האמצעי) 58
- שניאורסון, מנחם מנדל (ה'צמח צדק') 69הע'
- שפיגל, שלום 118הע'
- שפת אמת ראו גור, חסידות שץ-אופנהיימר, רבקה 8הע'
- שקד, גרשון 225הע'
- תאוסופי ראו מטפיזי
- תאטרון ראו מחזה
- תדמית מסולפת 35-36, 42, 54, 112, 115), 116-117, 119, 121
- 122-133, 140, 150, 248-249
- תהלים 56, 72, 76, 79-82
- תחום המושב 5
- תורה ולמדנות 7, 8, 9, 11, 27, (30),

- תיקון רחל ולאה 77, 73-69, 27, 108, 83, 64, 60, 58, 55, 51, 32
- תפילה 4, 45, 49, 52, 61, 66, 68, 125, 124, 121, 118, 116-112
- 75, 109, 115, 129, 131-132, 139, 133-132, 130-129, 127
- 146-147, 161, 181, 183-182, 183, 181, 158, 155-143, 141
- 221; נדרי; ראו גם סליחות; כל נדרי; 200, 199, 195, 193-192, 188
- נעילה; תיקון חצות 222, 212, 209, 208, 207, 204
- תחפוש ראו לבוש 248, 235, 227
- תמימות 181, 192, 200, 204, 218, 15, 11 (פרץ) תורה
- 248 תורת הצדיק ראו אמונת צדיקים
- תקבולת ספרותית 49-51, 69, 73, 125, 122-120
- (186), 191, 195, 202, 215, 220, 142-138, 136-135, 133
- 228, 232, 237 תשעה באב 39, 245 245, 242, 227-226
- תיקון חצות 27-83, וראו גם תיקון רחל ולאה